

“מיסיונר ברשות התורה” – קונרד שיק והיהודים

הקדמה

בשנת 1880 התגלתה הכתובת העברית שבנקבת חזקיהו על ידי שני נערים מבית הספר של המיסיון האנגלי בירושלים. הסופרת ברטה ספפורד מספרת שהיו אלה אחיה החורג יעקב (גייקוב) וחברו שמשון (סמפסון), בני יהודים מומרים שברחו מיום לימודים לוחט בכדי להתקרר במימי הנקבה. הנערים מיהרו לספר למורם, המיסיונר וחוקר ירושלים קונרד שיק על התגלית. כך הוא תיאר את השתלשלות האירוע:

בשעה שאחד מתלמידי ירד אל תוך החלק הדרומי של המנהרה שליד בריכת השילוח, הוא מעד בירידתו על שברי סלע ונפל למים. מששב ועמד, גילה סימנים דמויי אותיות על דופן הסלע. יצאתי למקום עם הכלים הדרושים כדי לבדוק את התגלית [...] כתובת בתוך משטח של 8 או 10 שורות ועד כמה שיכולתי לשפוט, האותיות הן פיניקיות.¹

שיק לא שלט בעברית עתיקה, אך לאחר מחקר מעמיק פוענחה הכתובת העברית המפורסמת בידי החוקרים הרמן גוטה (Guthe) והנרי סייס (Sayce). תהינה הגרסאות אשר תהינה לגבי זהות מגלי הכתובת ופיענוחה, הרי שלפנינו סיפור קלאסי של השפעת המערב הנוצרי על יהודי ירושלים במאה ה-19. עלילה המורכבת מתגלית ארכיאולוגית, מחוקר מיסיונר ומילדים יהודים עניים... קונרד שיק (Conrad Schick, 1822–1901) מוכר כאחד החוקרים הבולטים של ארץ-ישראל וירושלים במחצית השנייה של המאה ה-19. שיק עסק במגוון

* תודתי לפרופ' חיים גורן מהמכללה האקדמית תל-חי על שהואיל לעבור על המאמר ולהעיר הערות חשובות, ולד"ר דייוויד פילגי מירושלים על השיחות והתובנות המחכימות. האחריות על תוכן המאמר ומסקנותיו הן שלי.

1 C. Schick, 'Phoenician Inscription in the Pool of Siloam, PEFQS, 12, 1880, pp. 238–239; נ' שור, "גילוי כתובת השילוח", בתוך: מסע אל העבר, מסה אל העבר: לתולדות התקופות הממלוכית והעות'מאנית בארץ-ישראל, ירושלים 1998, עמ' 179; "מחקרי ארצנו", הצפירה, 22 בינואר 1903, עמ' 2; הד המזרח, 12 במאי 1950, עמ' 8.

תחומי עניין ומחקר: שענות, טופוגרפיה וארכיאולוגיה, כרטוגרפיה, חינוך ומלאכה, בניית דגמים, אדריכלות ותכנון מבנים ושכונות. עם הזמן הפך לחוקר מחונן ולידען המובהק ביותר של ירושלים בתקופתו. אך בראש ובראשונה התעתד שיק להיות מיסיונר. מגמתו הראשונית והעיקרית בהגיעו ארצה הייתה מגמה משיחית-דתית: פעילות מיסיונרית בקרב עדת היהודים בירושלים.

בראשית דרכו עסק בעיקר בפעילות זו במסגרת "בית האחים" של מיסיון "עולי הרגל" השוויצרי, ומאוחר יותר במסגרת המיסיון האנגליקני של "החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים" (LJS). בפעילות זו השפיעו שיק ועוזריו על נערים יהודים ומוסלמים בירושלים, ובמסגרתה נמצאה כאמור כתובת השילוח הידועה.² פעילות המיסיון בירושלים הייתה אז לצנינים בקרב מנהיגי היהודים, ובמשך שנים התנהלו מאבקים חסרי פשרות נגד פעילות המסגרות המיסיונריות בעיר. לעתים אף פרצו עימותים פנים יהודיים נוכח שירותי חינוך, בריאות ורווחה שהציע המיסיון לאוכלוסייה היהודית, ונקטו סנקציות שונות כלפי מי שקשר קשרים הומניטריים עם המיסיון.³

לאור זאת, מפתיעה העובדה כי חרף הפער הדתי והמנטלי הקוטבי, התקיימה מערכת קשרים מפותחת בין שיק ליהודים בירושלים במאה ה-19. על

2 על פעילות המיסיון האנגליקני ו"החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים" (LJS), ראו: W. T. Gidney: *The history of the London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews: from 1809 to 1908*, London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews, London, 1908; Y. Perry: *British mission to the Jews in nineteenth-century Palestine*, Taylor & Francis Cass, London, 2003; M. Marten: *Attempting to bring the gospel home: Scottish missions to Palestine, 1839-1917*, Tauris Academic Studies, London, New York, 2006, pp. 25-45, 132-134. ש' ספיר, "מקורות חברות המיסיון האנגליקני שפעלו בירושלים ובארץ-ישראל במאה הייט ועד למלחמת-העולם הראשונה", קתדרה 19 (אפריל 1981), עמ' 155-170; ח' גורן, "מיסיון, חינוך, אירוח ומדע: מוסדות גרמניים קתוליים בירושלים עד מלחמת העולם הראשונה", ארץ-ישראל מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה כח (תשס"ח), עמ' 354-366.

3 פ' גרייבסקי, מלחמת היהודים במיסיון משנת תקפ"ד (1824 לכפירתם) עד היום הזה, ירושלים תרצ"ה; לונץ, קובץ ירושלים: מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק, גלילותיה, קורותיה, קדמוניותיה, תולדות גדוליה, וכל הנוגע לה בעבר ובהווה, ירושלים, כרך יג (תר"ן), עמ' 209-246; א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 209-215; ש' לנגבוים, "התגובה היהודית לפעילות המיסיון בארץ ישראל 1882-1917", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007, עמ' 176-193.

אף היותו נוצרי ומיסיונר פעיל – אם כי לא ברור כמה ילדים או מבוגרים הצליח להעביר בפועל על דתם, אם בכלל – לא נמנעו היהודים מליצור קשרים אתו, ולשכור את שירותיו כיועץ, כאדריכל וכמתכנן שכונות.⁴ שיק זכה אף להוקרה רבה מצד היהודים על פעילותו המחקרית למען ירושלים, והפך לאורח קבוע באירועים משמעותיים בירושלים באותה התקופה, לרבות חנוכת בתי כנסת וישיבות. אמנם "אמת, כי לא כמיסיונר מצליח בקרב היהודים עשה לעצמו שיק שם עולם",⁵ אך להווי ידוע כי מעולם לא הסתיר שיק את היותו מיסיונר, ועד אחרית ימיו המשיך לפעול מתוך דחף דתי משיחי, כפי שנטען להלן.

שיק היה דמות מקובלת ומוערכת על כל הגורמים והקהילות בעיר: חוקרי ארץ-ישראל מטעם מעצמות אירופה, השלטונות העות'מאנים, נוצרים, מוסלמים ויהודים – תופעה נדירה למדי בירושלים המסוכסכת, המפולגת ורוחשת החשדנות והתככים של אותה תקופה. כאשר נפטר שיק בשנת 1901 בגיל 80, התאבלו עליו נוצרים, מוסלמים ויהודים כאחד.⁶

כיצד הצליח שיק המיסיונר לקנות את לבם של היהודים בירושלים על אף היותו פעיל במסגרת המיסיון? מה ידע וחשב שיק על היהודים ומה ידעו וחשבו היהודים עליו? האם וכיצד השפיעה עובדת היותו מעורב בפעילות המיסיון בירושלים על מערכת היחסים שלו עם היהודים? כיצד הצליחו היהודים לגשר על הפער הדתי והמנטלי שבינם לבין שיק הנוצרי ולהעריך את אישיותו ואת פעילותו המקצועית? בשורות הבאות אנסה להאיר פן עלום לכאורה באישיותו

4 הצלחותיו של המיסיון היו דלות, בעיקר בגלל עמדתם התקיפה של האדוקים בירושלים, שהשכילו במשך שנים להילחם במיסיון ועם זאת לאפשר לנזקקים להסתייע בשירותיו החיוניים. מספרם של היהודים המתנצרים בין השנים 1838–1914 היה זעום, כ-15 בכל שנה. בסה"כ במשך 50 שנה המירו את דתם כ-500 יהודים, מחציתם ילדים, ראו: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777–1917, ירושלים 1978, עמ' 64; "לנג, "המאבק בפעילות המיסיון בראשית העלייה הראשונה (1884–1882) והשתקפותו בעיתונות הירושלמית", קתדרה 80 (יוני 1996), עמ' 63 הערה 3; לנגבוים, התגובה, עמ' 130–132; Marten- Attempting, pp. 159-156

5 א' כרמל, "דרכו של קונרד שיק לירושלים", ח' גורן (עורך), למען ירושלים / קונרד שיק (להלן: למען ירושלים), אריאל, כתב עת לידיעת ארץ ישראל 131–130 (1998), עמ' 29; א' כרמל, "דרכו של קונרד שיק לירושלים", א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א, עמ' 115–126.

6 קונרד שיק - <https://he.wikipedia.org/wiki/>. ברוח זו בהספד שנשא עליו לאחר מותו אברהם משה לונץ: א"מ לונץ ירושלים ו, א (תרס"ב), עמ' 72. וראו עוד להלן.

של החוקר המפורסם, שלא הובהר דיו בביוגרפיה המחקרית אודותיו, לסקור את פעילותו ואת מעמדו של שיק כמיסיונר בקרב היהודים בירושלים ואת יחסי הגומלין המסקרנים בינו ובין הקהילה היהודית האורתודוקסית השמרנית.

שיק המיסיונר

קונרד שיק, נוצרי פרוטסטנטי, נשלח לראשונה לירושלים כמיסיונר בשנת 1846 מטעם מיסיון "עולי הרגל" השוויצרי ופעל בעיר עד יום מותו בשנת 1901. פעילותו העיקרית בירושלים בשלוש השנים הראשונות הייתה במסגרת הקמת "בית אחים", שנועד לשמש מרכז לפעילות מיסיונרית באמצעות לימוד מלאכות שימושיות. מסיבות כלכליות המרכז לא החזיק מעמד, ובשנת 1850 עזב שיק את הארגון של שפיטלר (Spitteler) שמטעמו הגיע לארץ, ועבר לפעול במסגרת המיסיון האנגלי של "האגודה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים", שם עבד בבית המלאכה ובבית התעשייה שברשותה, אשר נפתח שנים ספורות קודם לכן.⁷ בית המלאכה הוקם בידי המיסיון כדי לאפשר ליהודים מומרים ולכאלו המתעניינים בנצרות ללמוד מלאכות שימושיות. צעירים עניים רבים נמשכו לבתי מלאכה כאלה, ובתקופת הכשרתם בהם זכו לכלכלה ודיוור בתנאי פנימייה, ובמקביל הוטל עליהם להשתתף בשיעורי דת ובלימוד בברית החדשה. מנהל בית המלאכה היה המומר הרשון (Hershon), חניך לשעבר בבית הספר של המיסיון האנגליקני בירושלים. שיק, שהצטרף בתחילה כמורה למלאכה, הפך בהמשך לעוזרו וסגנו. הצטרפותו של שיק למוסד הוסיפה תחומי לימוד נוספים; עד אז עסק המוסד רק בלימוד מלאכות מסורתיות, כגון: סנדלרות, חייטות וצורפות. ביוזמתו של שיק נפתח בין השאר ענף חדש – חרטות בעץ בעזרת מכונה: "ההשגחה העליונה זימנה לידינו הנהגת מקצוע חדש בבית

7 למען ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 15. על "בית האחים" של שפיטלר וחלקו של שיק בו, כולל רשימות של יהודים שהמירו דתם במסגרתו, ראו: פ"מ גראייבסקי, "בית עבודה ומלאכה של המיסיון", בתוך: מלחמת היהודים במיסיון, ירושלים תרצ"ה, עמ' 27; "י פרי, נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה התשע עשרה, תל-אביב 2001, עמ' 119–120; ח' גורן, לכו חיקרו את הארץ, ירושלים 1999, עמ' 255–261.

התעשייה – השימוש במחרטה. זאת על ידי האפשרות להעסקתו של מר שיק, מיסיון עולי הרגל משוויצריה' כאומן ראשי".⁸

ביום השנה הראשון לפעילות המוסד, נמנו שמונה תלמידים צעירים בבית המלאכה. כולם קיבלו את הכשרתם המקצועית כחייטים, סנדלרים, שענים וצורפים בבתי מלאכה פרטיים בעיר. החניכים, שהיו ברובם מהקהילה היהודית האשכנזית בעיר, למדו בשעות הערב קרוא וכתוב באנגלית וגרמנית, וכן קיבלו שיעורים בחשבון ובכתבי הברית החדשה. בדין וחשבון של מנהל בית המלאכה בשנות ה-50 של המאה ה-19, אנו למדים כי "הוא (= שיק) מהווה דוגמא טובה לצעירים בחריצותו ובפעילותו, המשולבים בתבונה ובמודעות נוצרית צרופה".⁹

פועלו של שיק בבית המלאכה ובמיסיון הלונדוני בכלל, היה רצוף, מתמשך ורב שנים. במהלך השנים הוא קיבל על עצמו תפקידים בכירים יותר, כגון תפקיד השומר והמפקח על נכסיה הרבים של החברה הלונדונית, כמו גם (החל משנת 1860) את ניהול בית המלאכה שבו עבד. בנוסף לתפקידים אלה, היה שיק גם לארכיטקט של החברה, ואף הכין תכנית (שלא יצאה לפועל) להרחבת כנסיית המשיח האנגליקנית. שיק המשיך לפעול בבית המלאכה כמורה ובהמשך כמנהל עד לפרישתו בשנת 1881, אם כי בתפקידו כאחראי וכארכיטקט החזיק עד אחרית ימיו.¹⁰ במקביל לפעילותו כצורך וכבעל מלאכה השיג שיק האוטודידקט, בדרך הלימוד העצמי ובזכות העמל והחריצות יוצאת הדופן, את מעמדו כחוקר החשוב ביותר של ירושלים וסביבותיה. עם הזמן פיתח שיק את תחומי התעניינותו, את שיטות עבודתו ואת קשריו. הוא הלך וצבר ידע ועיצב את מעמדו כמי שמכיר טוב יותר מכל אחד אחר את ירושלים, ובעיקר את הטופוגרפיה שלה.¹¹

שיק חי ופעל בירושלים במהלך כל המחצית השנייה של המאה ה-19, אחת התקופות המשמעותיות והחשובות ביותר בתולדותיה של ירושלים בעת החדשה. במקביל לעלייה המחודשת במעמדה הדתי והפוליטי של הארץ

8 ש' ספיר, "קונרד שיק ופועלו במסגרת המיסיון האנגלי בירושלים", למען ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 74.

9 כל המובאות בתוך: ספיר, שם, עמ' 74-75.

10 ספיר, שם, עמ' 76-77; פרי, נשיאים, עמ' 120.

11 גורן, לכו, עמ' 236.

ובחשיבותה האסטרטגית במהלך אותן שנים הלכה ירושלים וביצרה את מעמדה הן כעיר המרכזית והחשובה בארץ הקודש הן כאחת הבולטות בערי המזרח הקרוב. היה זה רקע מתאים להיווצרות מעמדו של שיק כגדול והחשוב מבין חוקרי ירושלים, שבחרו לקבוע בה את מגוריהם. הוא עסק כאמור במגוון תחומים שהיו קשורים זה בזה: ארכיאולוגיה, מיפוי, בניית מודלים, תכנון והקמת מבנים ועוד. במשך שנים רבות עבד עם הקרן הבריטית לחקר ארץ ישראל (PEF) והאגודה הגרמנית לחקר ארץ ישראל (DPV), ופרסם מאות מאמרים העוסקים בתיאור מצבה הפיזי של ירושלים והמחקר הארכיאולוגי שלה.

"בראש ובראשונה, ניחן שיק בכישרון לירושלים, והוא עוד הוסיף לכך נאמנות לעיר ולכל מה שהיא ייצגה עבורו כנוצרי אדוק בדתו".¹² המניע העיקרי לפועלו, מלבד הסקרנות האינטלקטואלית המרשימה, היה ונשאר כאמור המניע הדתי-משיחי שבגיננו החל לפעול בירושלים, אם כי פעל מכוחו בסגנון נינוח וסמוי מן העין. שיק כשולחיו משוויץ וכמעסיקיו האנגלים בבית המלאכה, אחז בתפיסה נוצרית משיחית שסברה כי צמיחתו היחסית של היישוב היהודי בארץ ישראל ובירושלים, הוא סימן ל"חיים חדשים". התבססותו של העם העברי בארץ היא אות לכך שתחייתה המחודשת של הארץ הקדושה תיעשה רק על ידי היהודים השבים למולדתם העתיקה. המיסיונרים סברו כי העם היהודי עתיד ליישב את הארץ ולפתחה בחסות אירופית, ועל כן חשוב להגביר את המאמצים המיסיונריים בקרב היישוב, למען יתגלה אורה של "הדת האמיתית".¹³ כך ציין שיק בעצמו בדין וחשבון שערך במלאות חמישים שנות פעילותו בירושלים: "החל מעתה מעין מסע צלב שבו לוחמים יותר או פחות לא בנשק ואמצעים חומריים, כי אם ברוח ובאמת ובכח דבר האל. בידי האוונגליים נזרע האוונגליון

12 שם, עמ' 249.

13 מ' ורטה, "רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה בשנים 1840–1790", ציון לג (תשכ"ח), עמ' 145–179; מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה ה-19, ירושלים 1978, עמ' 62–64; מ' קדם, "תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ-ישראל באסכאטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה הי"ט", קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 55–71; למען ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 213.

כזרע לעולם העממים הזה, ואל נכון הוא גם יניב בחסד האל שפע פירות".¹⁴ במילים אחרות: שיק ראה את עצמו שותף לציפייה משיחית זו ולפירותיה ובהמשך להשקעה המסיונרית העקבית שלו בת החמישים שנה. במקביל, באותן שנים ממש, התנהלה מלחמת חורמה בפעילות המיסיון בעיר, עד כדי החרמת מוסדותיו ומפעליו. פולמוס מתמשך התנהל בתוך הקהילה היהודית כיצד להגיב לפעילות המיסיונרית. במיוחד החרף המאבק סביב פעילות בית החולים המסיונרי בעיר:

חברת ההסתה בלונדון, בהיוודע לה כי היישוב בירושלים הולך ומתגדל, ובחושבה כי מפני העניות וחוסר מוסדים פילנטרופיים ילכדו נפשות רבות בחרמה, ייסדה פה בשנת תקפ"ג (1823) סניף לחברתה, ותחל את עבודתה הממושכה בעיר הקודש כאשר נבאר להלן. בין ראשי פעולותיה שלחו הנה רופא מומחה שיבקר את החולים חנם, וגם סמי מרפא נתנו להם, ובמשך שנים הרחיבה חוג פעולותיה הפילנטרופיות שתוכם עצור רעל ולענה, ותהיינה ימים רבים לאבן נגף ולצור מכשול לעדת היהודים בירושלים.¹⁵

וביתר תקיפות ובוטות:

שָׁת וספחת, יגע צרעת ממארת, שבאו לירות זיקי וחיצי בליסטראות, לחַבֵּל, ולהשחית ולצוד צֵיד במיכמורותיהם. צוף נחיל דבש בשיפתותיהם, אבל מזימות פיגול מחשבותיהם.¹⁶

בשנות השבעים והשמונים עם גלי העלייה היהודית לארץ ישראל והתגברות פעילות המיסיון, הגיע המאבק לשיאים חדשים, וכמעט שאין גיליון עיתון שאינו מזכיר פולמוס בנושא זה.¹⁷ עם בואם של העולים היהודים מרוסיה ומרומניה

Conrad Schick, Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem, ZDPV vol. XVII (1894/5), p. 14
276

15 לונץ, ירושלים, כך יג, עמ' 209; ראו גם: *The Jerusalem Medical Mission*, London: Society for Promoting Christianity amongst the Jews, London, 1911

16 ישראל ב"ק, דברי הימים, ירושלים 1854, עמ' קמד.

17 דוגמאות: "עוד לא שבתה חברת המיסיון חוברי חבר משלחת מלאכי רעים פורשי רשת תמיד ללכוד מצודת דוד", המגיד, 26 בינואר 1870; "המיסיון הבריטית אשר פרסה כנפיה על ירושלים זה ימים כבירים, ואשר תשתמש בכל אמצעי הבא לידה לצוד נפשות ברשתה,

ארצה בשנת תרמ"ב (1882) ועם ניסיונות ההתיישבות החלוצית ביהודה ובגליל, ראו המיסיונרים את התגשמות חזון הנביאים, ועל כן נחלצו לפעילות מוגברת כדי להתמודד עם שיבת ציון המודרנית, ובלשונם: "The Modern Exodus".¹⁸ תוך זמן קצר נפתחו קרנות עזרה, בתי חולים ובתי מלאכה. הגדיל לעשות עיתון "החבצלת" ועורכו ישראל דב פרומקין, שתקופה ארוכה הוביל את המאבק במיסיון ופרסם מאמרים רבים הנוגעים בעניין זה. פרומקין אף הקים את חברת "עזרת נידחים" לתמיכה בעולים נצרכים ולמניעת נפילתם ברשת המיסיון.¹⁹ במאמר ידוע משנת 1879 בשם "ברשת המסיתים" מתייחס פרומקין לסכנה שבפעילות המיסיון האנגלי:

המיססיאן הבריטית, אשר פרסה כנפיה על ירושלים זה ימים כבירים ואשר תשתמש בכל אמצעי הבא לידה לצוד נפשות ברשתה, החלה עתה להשתמש עתה במצב ירושלים הרע, למטרותיה [...] הציעו לפני ראשי המסיון בלונדון לייסד פה בית חינוך נערים אשר אך עברים יסופחו אליו [...] צעירי עמנו, נערים אשר חנם ה' בדעת ושכל, כצאן יתעו אל בית החינוך הזה ובכשרונותיהם, אשר יוכלו לתת כבוד ללאומינו ויקר לדתנו, ירעו וישחיתו לדת ולאום, יהפכו למינים וכופרים, מסיתים ומדיחים כמגדליהם ומוריהם בתי ומשגיחי הבית, אשר למטרה הזו יפזרו כאפר כספם.²⁰

האם היהודים ידעו כי לשיק חלק פעיל בחברה זו? האם ידעו כי גם הוא מ"מגדליהם ומוריהם" של "המסיתים והמדיחים"?

החלה להשתמש עתה במצב ירושלים הרע למטרותיה", החבצלת, 28 בפברואר 1879; "מעשי התענועים אשר לחברת המיססיאן בפרשם רשת לרגלי הבאים להקשיב לקח בבתי הספר אשר להם, להסיר את ליבם מאמונת אבותיהם", הלבנון, 7 בינואר 1881; "חברת המיססיאן פרשה רשתה לצוד נפשות בכל כנפות הארץ, ומה גם בעיה"ק ירושלים", המליץ, 30 במרץ 1883. וראו עוד דוגמאות אצל לנגבוים – התגובה, עמ' 176–193.

18 לנג, המאבק, עמ' 64; ספיר, מקורות, עמ' 156–157; פרי, נשיאים, עמ' 133–138, 177–178.
19 ג' קרסל (עורך), נתיבות ציון וירושלים: מבחר מאמרי אברהם משה לונץ, ירושלים 1970, עמ' 251–252; קובץ כתבות ב"החבצלת" בעניין זה ראו: מבחר כתבי ישראל דב פרומקין, ירושלים תשי"ד, עמ' 190–200; בן יהודה, "מקרב הארץ", הצבי, 2 בינואר 1882, 20 בפברואר 1885 ועוד; לנג, המאבק, עמ' 63–87. ושם בהערה 68 על מאבק המיסיון בעיתון זה.
20 החבצלת, שנה ט, י"ד באב תרל"ט, גיליון יט.

ידיעות חד-משמעיות מצביעות על כי היהודים היו מודעים לחלקו של שיק בפעילות המיסיון. נציין מספר דוגמאות. בין המיסיונרים הפעילים ביותר בירושלים, הרטוב וצפת נמנה המומר הרמן מוזס פרידלנדר (Hermann Friedlander).²¹ בשנת 1882 יזם פרידלנדר רכישת קרקע גדולה בהר טוב, הקים בה מושבה ושכנע מספר משפחות יהודיות להתגורר בה. פרידלנדר חשב לנצל את מצוקתם הכלכלית והחברתית, סיפק להם את צרכיהם הבסיסיים, בתקווה שעם הזמן יוכל לשכנעם להמיר את דתם. היישוב היהודי בירושלים תקף מעל עיתוניו את "מושבת המסיתים". הצלחת המיסיון בהמרת הדת במושבה הייתה זניחה, ופרידלנדר נאלץ לאחר כעשר שנים להציע את האדמה למכירה. מעניין כי אחת הידיעות בעתון מציינת את פרידלנדר ואת שיק בנשימה אחת: "שטיינהרט (-ככל הנראה יהודי מומר) הלך לברלין עם אביו, ומשם ללונדון, ושם מצא נתיבות בתי המיסיון בהמכתבים אשר נתנו על ידו שלושת המיסיונרים מירושלים: פרידלנדר, ומיס' שיק, וד"ר מטרופולין".²²

ב-24 באוקטובר שנת 1885 ציינו ב"מושבת המסיתים" הר-טוב (ערטוף) מלאות שנה להתיישבות במקום. בין השאר צוין כי "יושבי המושבה השתקקו כי היום הזה יהיה מקודש מכל הימים וישלחו לירושלים לבקש כי אחדים מראשי המסיתים יבואו להתפלל [...]". בחגיגה השתתפו יהודים ונוצרים, התפללו בציבור, טעמו מ"קרבת הקודש" ושמעו דרשה דתית: "וידרוש לפנייהם ראש המסיתים והאדון שיק ואחר דרש גם אחד מבני המושבה [...] לפי דברי ראש המסיתים, תקוה טובה להמסיתים מהמושבה הזאת עתה".²³ ראש המסיתים הוא ככל הנראה פרידלנדר שלמעשה הוביל את הקמת "מושבת המסיתים" תוך מטרה מוצהרת לנצר את העולים החדשים שהתיישבו במקום. גם במקרה זה כאמור, היה קונרד שיק שותפו בפעילות המיסיונרית.

21 על פרידלנדר ופעילותו באגודה הלונדונית בירושלים, ראו: פרי, נשיאים, עמ' 121–120.

22 הלבנון, 20 באוגוסט 1882; על פעילות המיסיון הנמרצת של פרידלנדר בהרטוב ראו בהרחבה לנג – המאבק, עמ' 65–70; פ"מ גראייבסקי, מלחמת היהודים במיסיון, ירושלים תרצ"ה, עמ' 8–9. על "מושבת המסיתים" ראו: א' האניג, "ערטוף", החבצלת, 19 ביוני 1891; "בן ארצי, "מושבת המסיתים: ניסיונו של המיסיון להקים מושבה עברית בהרטוב", הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 312–318; "בן ארצי, "הרטוב, מושבה נשכחה בהרי יהודה", אופקים בגאוגרפיה ג (תשל"ח), עמ' 123–139; פרי, נשיאים, עמ' 168–177.

23 הצבי, 4 בדצמבר 1885, עמ' 1.

באחת מהסקירות על הפעילות המסיונרית בירושלים, תוקף הכותב את אזלת ידם של המנהיגים הרבניים נוכח הצלחת פעילות המיסיון בקרב צעירים אשכנזים. בין השאר הוא מציין כי על אף הכחשת הרב שמואל סלאנט כי מדובר בצעירים ספרדים בלבד הוא מגלה: "אף כי כל המון המשומדים המה רק מהאשכנזים, וכן ראיתי בית הספר למלאכה אשר תחת יד ה'(-) אדון?/בנאי?/מסיונר?) שיק, מלא מצעירי בני ישראל, בני י"ח או עשרים אשר כבר המירו כבוד אלוהי ישראל".²⁴

ביקורת מפורשת על פעילותו המסיונרית של שיק באה מצד גורמים משכילים לאומיים, שזיהו את פעילות המיסיון ההומניטארית כמסווה לפעילות מסיונרית. במאמר חריף ובוטא על פעילות המיסיון בקרב חולים עניים, תקף כותב "עברי אנוכי" את מנהלי בתי החולים היהודיים "משגב לדך" ו"ביקור חולים", המכבידים על החולים בתשלום תרופות גבוה, הגורמים לחולים היהודים העניים לפנות לשירותי המיסיון המעניקים תרופות חינם, ולעתים אף מעסיקים רופאים נוכרים פעילי מיסיון ומבכרים אותם על פני רופאים יהודים. בין השאר מוזכר רופא פעיל מיסיון לשעבר המועסק כעת בבית החולים "ביקור חולים". הכוונה היא לד"ר אדלברט איינסלר (Adelbert Einszler), שהיה נשוי לבתו של קונרד שיק, לידיה, ולימים היה מנהלו של בית החולים המיסיונרי 'הנסף' (Hansen) למצורעים.²⁵ כותב המאמר נוקט עמדה חד-משמעית בנוגע לפעילותו של שיק בירושלים:

והרופא של ביקור חולים (ד"ר איינסלר – י"א), כבר עבד בעצמו בעבודת המיסיון בעדה הסמוכה לירושלים, שם היה רופא מסית. וחמיו האדון שיק התעשר ועשה הון רב בתיתו ידו להמשלחת, וכבר הביא מספר רב ועצום מבני ישראל תחת צל כנפי אמונתם, ומאז בואו לירושלים זה שלושים שנה ועד היום הוא אחד מן המסיתים העוסקים בעוז כחם

24 "מכתב להמו"ל", עברי אנוכי, 20 בינואר 1882.

25 גם מבנה גרמני זה שנקרא בראשיתו "עזרת ישו" (Jesus Hilfe), תוכנן על ידי קונרד שיק בשנת 1887 והיה ידוע כמוסד מיסיונרי. המתרפאים בו היו בני כל הדתות, אך הם אולצו להשתתף בטקסים דתיים נוצריים, על מנת לזכות בתנאים משופרים. על איינסלר ופועלו ב"ביקור חולים" ראו: נ' לוי, פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799–1948, בני ברק 1998, עמ' 68–69.

במעשה השמד! אך למותר להוסיף כי הרופא הזה, שהיה מסית וחתן מסית הוא, לא מצטיין בחיבה יתירה לחולי ישראל הנתונים בידו [...] ²⁶ אמנם יש לסייג כי הכותב, שאינו תושב הארץ, ניזון ממידע המגיע מהארץ מכלי שני או שלישי, אך הבוטות והנחרצות של הדברים כלפי שיק היא יוצאת דופן, ובהחלט מחדדת את עניין יחסם של חלק מהיהודים לחלקו של שיק בפעילות המיסיונרית. הווי אומר, שיק לא רק שפעל כשליח מיסיונרי, אלא היה ידוע ומוכר ככזה גם בעיני היהודים.

על אף ידיעה זו מתייחסים היהודים לשיק כ-"מיסטר", "אינג'ינר", "יועץ הבניין", "החכם הנכבד" או פשוט "האדון". זאת ועוד, מתוקף היותו אדריכל בעל שם ומעמד בירושלים, לא היה כמעט מבנה או שכונה שלא לקח חלק בתכנונם, כולל תכנון שכונות יהודיות בעיר, לרבות מבני בתי כנסת וישיבות. כיצד אפוא, הצליחו שיק והיהודים לגשר על הפער הדתי הקוטבי הזה, על אף היות שיק מטרה לחיצי הביקורת של לוחמי המיסיון?

שיק והיהודים

בשנת 1896 במלאות חמישים שנה לפעילותו בירושלים, הוענק לשיק תואר ד"ר לשם כבוד מטעם אוניברסיטת טיבינגן בממלכת וירטמברג שבגרמניה כהערכה לעבודתו. לרגל מאורע זה נתבקש שיק על ידי ידידיו לתאר את ירושלים מאז הגיעו אליה בשנת 1846. שיק כתב סקירה מקיפה בשם: "ירושלים אז ועתה – השינויים שחלו בירושלים ובארץ הקודש במשך חמישים השנים האחרונות, מתוארים על פי התנסות עצמית". ²⁷ בסקירה זו ניתן לראות את התייחסותו המיוחדת לארץ ישראל וירושלים, ובין השיטין ללמוד גם על יחסו הדתי ליהודים בירושלים. שיק מצייין בראשית המאמר ששליחותו לארץ היא בראש ובראשונה שליחות "אלוהית מיסיונרית":

בשנת 1846, כשמלך פרוסיה פרידריך וילהלם ה-4 מינה את המיסיונר גובאט לבישוף האוונגלי של ירושלים האמין מר שפיטלר, מייסד ויו"ר

²⁶ "קול דממה דק"ה", עברי אנוכי, 18 בספטמבר 1885, עמ' 5.

²⁷ Conrad Schick, *Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem*, ZDPV vol. XVII (1894/5), pp. 261-276. תרגום מגרמנית: ד' ויסקוט.

של "מסיון עולי הרגל", שהכיר את גובאט היטב, כי עתה יוכל להגשים את רעיונו ולשגר לירושלים אחדים מהאחים ממסיון עולי הרגל מסט. כרישונה שליד באזל. מן השמים נגזר שהשליחות תוטל עלי ועל האח פלמר [...] באותה עת הגיע לחופשת הקיץ בבזל ד"ר שטיינקוף [...] הוא נשא נאום פרידה לכבוד שנינו ובירך אותנו לקראת שליחותנו. הברכה, שנתמכה בתפילות רבות, ליוותה אותנו במסענו ובשהותנו בארץ הקודש עד היום הזה. האח פלמר נפטר לפני מספר שנים, ואני ממשיך לשמש בתפקידי כל עוד זה רצון האל [...]

שיק מתכוון כמובן להמשך התפקיד המיסיונרי שלו, אף שמדובר לאחר חמישים שנה, שבמהלכן זנח לכאורה בהדרגה את פעילותו המיסיונרית הישירה והתרכז בעיקר בהוראה, במחקר ובבנייה. הווי אומר, שמתחת לפני השטח ובמקביל לכל פעילותו המקצועית הענפה, הדחף והמניע האישי נשאר דתי ומשיחי.

עוד הוא מתייחס להתרגשותו לקראת המפגש עם עיר הקודש. אך המפגש עם ירושלים יצר אצל שיק תחושות מעורבות של התרגשות מחד ואכזבה מאידך: לאחר דקות ספורות חלף רחש בין הנוסעים "ירושלים!", במרחק מה מתחתינו ראיתי חומה אפרורית ללא כל עץ או צמח. האם זוהי העיר המפורסמת ירושלים? במקום לשמוח ירדה עלי תחושת בדידות שקשה לתארה. דומה היה שהגעתי לקצה העולם ואפ"י מעבר לו, אל אי סלעים של כוכב לכת לא מיושב [...]

בהמשך המאמר הוא מציין עד כמה התרשמותו השתנתה בד בבד עם פיתוחה של ירושלים לאורך חמישים השנים הבאות וראשית היכרותו עם יהודי העיר. שיק מתאר את מגורי היהודים בירושלים בעת הגעתו, ואינו מסתיר את מורת רוחו מרמת ההיגינה והניקיון ששררו בעיר, לעתים תוך נימה מזלזלת: "גם בקרבת כנסיית הקבר, מול המוריסטאן, היו בתי מלאכה שהפיצו ריח רע, וברובע היהודי היה בית מטבחים מצחין עד כי נבצר מבינתי כיצד בני אדם יכלו לחיות שם [...]!". ואולם לאחר חמישים שנה:

בעקבות הגידול שחל במספר התושבים, הוחל בבניית בתים מחוץ לחומות העיר, והדבר תרם רבות גם מבחינה היגינית. אצל היהודים

קמו חברות בנייה, שהקימו, כדי ליצור דירות זולות בשביל בני אמונתם, בניינים ארוכים דמויי קסרקטינים שבהם דירות רבות בנות חדר אחד, לפעמים גם שני חדרים, עם מטבח קטן מאד ובית שימוש. בורות המים משותפים. הדירות משורשרות בשורה באופן כזה שבשביל חדר יש לבנות רק שלושה קירות, כי הקיר הרביעי מהווה שוב באותה עת קיר הדירה השכנה. בלי ספק שיטת הבניה הזולה ביותר.

הכוונה לבניית שכונת "בתי מחסה לעניים" שברובע היהודי. כפי שמציין עיתון "המגיד" מיום 15 במאי 1867: "ביום הרביעי לירח ניסן, הונחו אבני הפינה לבניין בתי מחסה החדשים. ובאו למקום הנועד, צירי ממלכות אוסטרייך ופרייסען, והבונה את הבתים הוא האדון האינג'ינר שיק [...]".

שיק היה ער גם להתיישבות היהודית הציונית בארץ ומתאר אותה לפרטים, תוך שהוא מתייחס (באכזבה?) לכישלון פעילות המיסיון במושבה הרטוב, שכפי שהראינו לעיל היה שיק מעורב בה יחד עם פרידלנדר:

לארץ הקודש ובעיקר לירושלים כוח משיכה רב ורבים נוהים אליה מכל קצווי הארץ. היהודים שהם הרבים ביותר, הם בעיקר יוצאי רוסיה ופולין, וכן מוולכיה ומאוסטרו הונגריה [...]. מאז ההגבלות המדיניות ברוסיה הוקמו מספר מושבות יהודיות במקומות שונים בארץ, הזכות לשגשוג בתמיכת הבארון רוטשילד מפאריס. היהודים עזבו את המושבה של המיסיון בהר טוב, שהוקמה ונוהלה לפי עקרונות נוצריים, והיא עברה לידיים יהודיות. היהודים [...] שומרים על האזרחות של ארצותיהם ונמצאים תחת חסות של הקונסולים שלהם.

עד כדי כך היה שיק מעורה בחיי היהודים, שכשהוא מתאר את עיתוני התקופה הוא מציין: "רק ליהודים, שרבים מהם חיים בירושלים, ושהשפה העברית שגורה בפי כל הקהילה, יש שני שבועונים המופיעים מזה כעשר שנים. האחד מייצג את הזרם האורתודוכסי המחמיר והשני את המודרני [...]".

במספר מקומות שיק מתייחס לתופעת השיבה המחודשת של היהודים לארץ, מחווה את דעתו עליה ועל סיכויי הצלחת המושבות החקלאיות החדשות. תחת הכותרת "יישוב ארץ הקודש", פורס שיק את משנתו הדתית בדבר שיבת היהודים לארץ:

מבחינות רבות ארץ ישראל מתאימה לשמש יעד לעליית מתיישבים חרוצים ומוכשרים. המבקר היום במקומות הקדושים ובאתרים שהיו גיא חזיון לאירועים חשובים ורואה נכוחה את ההרים והסלעים ובמיוחד את העמקים הבלתי מיושבים, מייחל שארץ זו תחזור לקדמותה [...] אכן המכיר את המצב יגיע במהרה למסקנה ששיבת הארץ אפשרית רק בעזרת ארצות המערב, ודרושה הגירה רבת היקף מארצות התרבות הנוצריות כדי להיטיב את מצבה.

הרבה נוצרים תומכים בתקוות היהודים לשוב ולרשת את הארץ. אחרים מפרשים את ההבטחה כך שהארץ תהיה נחלתה של ישראל הרוחנית, והתוצאה היא שלא רק יהודים, אלא גם כל המאמינים האחרים בכתיב הקודש מתעניינים בארץ ישראל ולעתים קרובות מוגשות תוכניות לארגון הגירה לשוב הארץ.²⁸

החברה הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים הקימה מוסדות אחדים, במיוחד בירושלים. מטרת החברה הייתה אומנם להביא את היהודים תחת כנפי הנצרות, אך היא גם האמינה שהודות למאמצים אלה תיסלל הדרך להחזרת היהודים לארץ אבותיהם ולכן זכתה החברה לתמיכה [...] ²⁹

אם כן, כפי שמעיד בעצמו, שיק היה שותף לחברה שמגמתה מיסיונרית מוצהרת. בהמשך המאמר סקר שיק את ניסיונות ההתיישבות של יהודים במקומות שונים בארץ: שפרעם, יפו, צפת, פתח תקוה, חיפה, מקוה ישראל וירושלים – תוך תיאור מצוקותיהם הכלכליות והתמיכות החיצוניות שנוקדו להם, דבר המעיד על בקיאותו בנעשה בקרב היהודים ועל התעניינותו בהצלחת מושבותיהם. מעורבותו הביאה לפולמוס מעניין בקרב היהודים בדבר הצלחת ההתיישבות החקלאית החדשה בארץ-ישראל, אשר התנהל מעל דפי גיליונות "החבצלת" בחודש מרץ 1882. ביום ה-21 במרץ הופיע מאמר תגובה של בן-

28 "בשנת 1864 ערך שיק סקר ומחקר מקיף לקראת סלילת הדרך יפו-ירושלים. הוא עבד בצמוד למהנדס גרמני אוהד ישראל שהטיף ליישובם מחדש של היהודים בארץ ישראל", ראו: למען

ירושלים (לעיל הערה 5), עמ' 34.

29 למען ירושלים (שם), עמ' 213.

יהודה על מאמרו של שיק באחד מגיליונות כתבי העת הגרמניים שבו כותב שיק על אנשי המושבה פתח תקוה:

ויהיו אצים מאוד (- פזיזים) ויבנו בתים במקומות לא טובים, אף לא בנייה כמשפט [...] אף חסרה להם האחדות [...] אנשי המושב לא הסכימו בעבודת האדמה, אף לא ידעו דבר בהלכות הכלכלה [...] אמונתי חזקה כי לא יצליחו היהודים לכוון מושבות לבדם בארץ הקדושה, ועזרת הנוצרים צריכה להם. ועזרה זאת, לא עזרת כסף, כי זאת נקל ליהודים למצוא מאשר לנוצרים, כי אם בדבר העבודה ובמדע המלאכות, כי כבד ליהודים להסכין לחיי האיברים בארץ הזאת.

בדברי שיק יש כאמור ביקורת מפורשת על חוסר הניסיון של היהודים בהתיישבות חקלאית, תוך נימה צינית מרומזת על היכולת שלהם לתמרן אמנם עם מחסור כספי אך לא עם חוסר ידע מקצועי.

מעניין כי סופר ה"עברי אנוכי" שהתפלמס באותה עת עם תנועת "חובבי ציון", קפץ על ביקורתו של שיק כמוצא שלל, וניצל זאת לנגח את ניסיונות ההתיישבות הציונית בארץ ישראל: "הבנאי שיק בירושלים – אשר בו יעביר תחת שבט הביקורת את דברי המחזיקים במעוז יישוב בני" באה"ק ויעשה לאל עצתם [...] דבר שפתיים אך למותר, כי דברי הנכרי המשיח לפי תומו ועל פי ידיעתו הזכה והברורה שקולים יותר מכל פטפוטי מילים [...]".³⁰ לדידו של "עברי אנוכי" דווקא חוות דעתו של המיסיונר הנוצרי המקומי, נחשבת לאובייקטיבית יותר מכל פעיל ציוני אחר היושב בחו"ל. בהינף קולמוס הפך שיק ל"מיסיונר ברשות התורה"...

בן-יהודה עצמו השיב באריכות על דברי שיק, וטען כי נכתבו בכלל בעיתונות הזרה והוצאו מהקשרם. הוא ביאר את הייחודיות של ההתיישבות העברית החדשה, בעצם היותה אידיאולוגית עקרונית, וממילא כזו שתמשיך לשאוף ולהצליח על אף הקשיים והכישלונות. אמנם בן-יהודה לא שלל את הסיוע הנוצרי בהצלחת היהודים, אך הוא הביע את אמונתו כי יבואו הימים שיוכלו היהודים להעמיד יישוב יהודי חקלאי בכוחות עצמם.³¹ על אף הביקורת, גם בן-

30 "חדשות בישראל", עברי אנוכי, 3 במרץ 1882, עמ' 6.

31 "דברי שיק", החבצלת, 21 במרץ 1882, עמ' 171–173.

יהודה מתמודד עניינית עם חוות דעתו המקצועית של שיק, אך אינו מבקרו אישית על רקע דתי. במיוחד לאור העובדה כי במקומות אחרים התבטא שיק בשבחם של המתישבים היהודים ותלה דווקא בהם את תקוות התפתחותה של הארץ.³²

היהודים ושיק

שיק היה מעורב כידוע בתכנון ובבנייה, לעתים כמהנדס ראשי ולעתים כמפקח בנייה בלבד, של לא מעט פרויקטים בעבור היהודים בירושלים: שכונת מאה שערים, שהקמתה החלה ב-1874, בית מושב זקנים החדש, בית החולים שערי צדק, בית הספר למל, שכונת בתי מחסה, בית הכנסת "תפארת ישראל" לעדת החסידים ברובע היהודי, הישיבה הגדולה במאה שערים, שכונת מזכרת משה, שכונת בתי אונגרין ועוד. ניכר כי היה שיתוף פעולה פורה בינו לבין יהודי העיר.³³ על הרושם שעשה שיק על יהודי זמנו ועל יחסם הייחודי כלפיו, נוכל ללמוד ממספר מקורות.

בעיתון "המגיד" מיום 15 במאי 1867 נכתב:

ביום הרביעי לירח ניסן הונחו אבני הפינה לבנין בתי מחסה החדשים. ובאו למקום הנועד צירי ממלכת אוסטרייך ופרייסען. והבונה הבתים הוא האדון אינגיינר שיק, והאדון לאנדאן ראש הרופאים מבית החולים רוטשילד והרבנים של הכוללים השונים [...] והנה הדבר הזה היה לפלא בעיה"ק ת"ו (=בעיר הקודש תיבנה ותיכונן) אשר צירי הממלכות האדירות הניחו בידיהם אבני הפינה לבנין בתי מחסה לעניי אחינו בני ישראל בעיר הקודש. בעת הנחת האבנים שרו כל ילדי בתי הספר השונים שירי תהילות לדוד מלך ישראל אשר נבחרו לכבוד היום.

כך גם ב"החבצלת" מיום ה-14 באוגוסט 1879 ידיעה של פרומקין על דבר בניית בית הכנסת החדש לבני כולל הו"ד מנדבת אליהו דוד ששון מבומביי. וזה

32 ראו: למען ירושלים (לעיל, הערה 5), עמ' 223–224.

33 א' כרמל, "דרכו של קונרד שיק לירושלים", א' שילר (עורך), ספר זאב וילנאי, א, עמ' 115–226; ג' צפרוני, "שיק בונה בירושלים", עתמול 34 (תשמ"א), עמ' 20–21; C.W. Wilson, Obituary of Dr. Conrad Schick, *PEF QSt*, 1902, pp.142-140.

תיאורו: "מקום הבניין נחמד הנהו למאוד, על גג בית התפילה העתיק, מקום בו יינשב אויר צח ובריא. תבנית הבית בהיבנותו אשר תואר מאת יועץ הבנין האדון שיק יעיד כי יהיה בנין מפואר אשר יתן כבוד לירושלים".

פרסום רב נטלה בניית שכונת מאה שערים. יוזמיה ומתכנניה השאירו בכתובים את דבר תכנון השכונה ואת תקנותיה.³⁴ בין השאר יש התייחסות מיוחדת לבונה השכונה ומתכננה: "התוכנית לבניין השכונה נערכה הכל בכתב מיד האדריכל אומן אשר השכיל במועצות ובדעת הוא האדריכל הידוע שיק שנתפרסם בייחוד על-ידי תבנית בית המקדש שערך, והיה קרוב מאוד ליהודים וידידם הנאמן"³⁵.

בצאת החודש הזה תחל החברה מאה שערים לספור שנה שניה. וביום פְּלוֹת השנה הראשונה תקרא החברה יום כלות להקים את עשרת הבתים העומדים היום לתלפיות על גבול שדה החברה המעוררים התפלאות והתפעלות נמרצה בלבב כל עובר במסילה [...] שכן מדד המהנדס המפואר האשכנזי מיסטער שיק את השדה ויתן את תבנית ציור הבתים לבנות על פיה.³⁶

רושם מיוחד על היהודים עשה מחקרו המקיף של שיק על הר הבית והדגמים המיוחדים שיצר,³⁷ בעיקר בשל העובדה כי נמנעה מהם כיהודים האפשרות לבקר פיסית במקום. התיאור הבא יוצא מגדרו בהתפעלותו מהדגם אך גם משיק עצמו...:

בשבוע שעבר גמר האדון הארכיטקט שיק את מלאכתו הנפלאה, היא תבנית הר הבית עם כל הבניינים העומדים עליו כעת. גם המנהרות והמערות והבורות והבריכות אשר תחת קרקע הר הבית, גם חומת העיר קדמה. והכותל המערבי וכל הבניינים הנשענים עליה. הכל מעצי זית במידתם ובמראותם ובתכונתם, לא נעדר דבר! [...] במידתם ובצביונם

34 ראו: ש' לנגבוים, מאה שערים וסביבתה, ירושלים 2004, עמ' 40, 109.

35 י"י רבלין, מאה שערים, ירושלים תש"ז, עמ' 32.

36 הצבי, תרמ"ו גיליון ה; הלבנון, תרל"ה, גיליון 15 ועוד.

37 שיק פרסם שני ספרי מחקר על הר הבית וכיפת הסלע: C. Schick: *Beit El Makdas*, Jerusalem, 1887; C. Schick: *Der Tempel in Jerusalem*, Weidmannsche-Buchhandlung, Berlin, 1896. תודתי למתרגם מר ד' ויסקוט על ההפניה ועל התרגומים מגרמנית.

ובצבעונים בתכונותם בתכלית היופי והחריצות. מדי ביצע את מלאכתו הודיע לכל יושבי ירושלים. וכולם (וביותר אחינו היהודים אשר אסור לנו להציג כפות רגלינו על מקום מקדשנו) הלכו לראות בהמלאכה הנפלאה והנעלה הזאת ופה אחד אמרו כי לפעולת האדון הארכיטקט העדרן שיק נאוה ותהילה!³⁸

מלבד שיתוף הפעולה בתכנון השכונות ובבנייתן אנו מוצאים שיתוף פעולה גם בתחום המדעי. הרב יהוסף שוורץ, החוקר היהודי הנודע שחי ופעל בתקופתו של שיק, מתייעץ עמו בנוגע לשרטוט מפות ארץ ישראל שעסק בהן באותה התקופה. שיק שהיה המומחה הכמעט בלעדי בנושא הטופוגרפיה של ארץ ישראל, שימש לשוורץ ככתובת לייעוץ בעניין שרטוט מדעי.³⁹ שיק מוזכר רבות בעיתונות העברית של התקופה, כבר-סמכא לתולדות העבר של ירושלים לרבות בתחום הגיאוגרפי והארכיאולוגי. תמיד ההתייחסות כלפיו היא מקצועית ועניינית: "החכם המפורסם בחקירת קדמוניות ארץ-ישראל, האדון שיק היושב בירושלים".⁴⁰ "לפי דעת המהנדס האדון שיק הבקי בחקירת ענייני עתיקות ירושלים".⁴¹ "גם המהנדס המפורסם האדון שיק התפלא על מלאכת האדון [...]".⁴² פנחס גראייבסקי כותב כי "יועץ הבנאי וחוקר ארץ ישראל ד"ר קונראד שיק מוירטימבורג, הוא היה מגדולי החוקרים בא"י". אברהם שמואל הירשברג מסכם את פועלו המדעי: "בנאי וירטמברגי וד"ר שיק שמו, עסק כשישים שנה במחקרי קדמוניות ארץ-ישראל בכלל וירושלים בפרט. חפר, מדד וחקר עד שהגביל בדיוק את כל המקומות ההיסטוריים שלנו בימי קדם".⁴³

38 א"מ לונץ, המגיד, 14 במאי 1873; ראו גם: ח' גורן ור' רובין, "דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובנייניה מעשה ידי קונרד שיק", מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל טו (תשנ"ח), עמ' 47-75.

39 י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' שכג-שס; א' ששון, "סופרים וחוקרים עבריים במאה ה-19, ותרומתם למחקר הגיאוגרפי היסטורי של א"י במאה ה-19", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 1998, עמ' 141-141.

40 החבצלת, 20 באוקטובר 1881, עמ' 5.

41 המגיד, 3 במרץ 1892, עמ' 6.

42 הצבי, 2 ביוני 1893, עמ' 4.

43 א"ש הירשברג, בארץ המזרח, ירושלים 1977 (מהדורת צילום), עמ' 319.

אביעזר ילין העיד כי בשנת 1898 בעת ביקורו של קיסר גרמניה בירושלים והמפגש הצפוי שלו עם הרצל, נערך גם שיק לביקור, וניצל את קרבת ביתו למקום האירוע: "האדריכל הגרמני שיק היה בין באי ביתו של סבי החכם ר' יחיאל מיכל פינס [...] והנה נודע לו לשיק על ביקורו של הרצל במחנה הקיסר ובא והזמין את סבי ובני ביתו 'לתפוס מקום' על הגדר הגבוהה של ביתו, כדי לצפות משם בבוא הרצל אל המחנה". ילין אינו מציין מדוע היה שיק "מבאי ביתו" של פינס, אך מעיר כי "לא כאן המקום להתעכב על מהות הקשרים ביניהם ועוד חזון למועד".⁴⁴

התייחסות מפורשת לקרבה המיוחדת שהייתה בין שיק ליהודים בהספד יוצא דופן שפרסם לונץ בקובץ "ירושלים" בשנת תרס"ב. בדברים אין שום התייחסות לפעילות המסיונרית של שיק ואף לא לעובדה שמדובר בחוקר נוצרי. לונץ מתעלם לחלוטין מצדדים אלו שבאישיותו ומתמקד בעיקר בתרומתו המחקרית המקצועית של "החכם המפורסם בחקירת קדמוניות ארץ-ישראל":

ביום 25 בדעצמבער העבר מת החכם והחוקר המצויין בויראטה [בגרמנית - Bourt מהנדס] דר' ק. שיק. במותו אבדה ספרות ארץ ישראל אבדה גדולה. כי מעת בואו בבחרותו מארצו ווירטעמבערג לפע"ק [לפה עיר קדשנו] לששים שנה, הקדיש את עתותיו למחקרי ארה"ק (ארצו הקדושה) בכלל וקדמוניות ירושלים בפרט. ויכתוב מאמרים במקצוע זה בכל המאספים המיוחדים למחקרי ארץ הקדם באשכנז ובריטניא. וגם היה אחד מעוזרנו התמידיים במאספנו זה.

שנים רבות נשא על שכמו את משרת מהנדס בית מועצות העיר. ועד יומו האחרון לא חדל מלעבוד את עבודתו הספרותית. מלבד עבודתו הרבה בספרות שדמות ארץ-ישראל, היה המנוח אהוב ורצוי לכל בני עירנו מבלי הבדל דת. ועד יום מותו נשא עליו משרת מהנדס של "בתי מחסה והכנסת אורחים" ועוד שכונות שונות אשר לאחינו. ותמיד היה נכון לעזור בכוחו והמועצותיו להשכונות ובתי החסד אשר לאחינו פעה"ק. בכבוד גדול הובל לקבורה.⁴⁵

44 א' ילין, "הרצל והקיסר בשער היהודים בירושלים", מעריב, 1 בנובמבר 1898, עמ' 20.

45 א"מ לונץ, "חדשות וזכרונות – בויראטה ד"ר ק' שיק", ירושלים ו, א (תרס"ב), עמ' 72.

דיון ומסקנות

כיצד נסביר אפוא את יחסי הגומלין המרתקים האלו שבין שיק והיהודים? אבקש להצביע על שלוש סיבות עיקריות, מדוע לא נחשב שיק כאיום מיסיונרי בעיני היהודים.

האחת – אופי הפעילות המיסיונרית של שיק: את פעילותו המיסיונרית שיק מתאר עם הקמת "בית האחים", ואינו מסתיר את מטרותיו: להשפיע על סביבתו, ובעיקר על היהודים את הדת הנוצרית:

לחיות באחוה כאחים לא נשואים ולנהל משק בית עצמאי, לעבוד את האל, להרוויח למחייתנו ככל האפשר, ולקדם את עבודת המיסיון בעיקר על ידי דוגמה אישית ופחות באמצעות הטפה והוראה, ובכלל להשפיע טובה על כל סביבותינו. מכאן צמחו בתי המלאכה של בית התעשייה ברשות המיסיון האנגלי למען היהודים שהייתי ממונה עליהם.⁴⁶

שיק חושף כאן טפח מאופי פעילותו המיסיונרית "השקטה". הדרך שבה נקטו הוא ודומיו נעדרה "מיסיון אקטיבי", והתבטאה יותר באמצעות דוגמה אישית והשפעה סביבתית חיובית פסיבית. נראה כי התנהלות כזו היא שאפשרה את מערכת היחסים האמביוולנטית המיוחדת בינו ובין היהודים בעיר. נראה שנציגי היהודים לא הרגישו מאוימים מפועלו הנוצרי, והצליחו להפריד בין מגמותיו הדתיות לבין כישרונותיו ויכולותיו המקצועיות. שיק עצמו מתבטא שאכן היו שיטות שונות להשפעת הפעילות והנוכחות הנוצרית בירושלים, חלקן הופיעו ב"לבוש" פוליטי לחלוטין ולא דווקא דתי:

אם נוסיף את מפעלות האוונגלים, האנגלים והגרמנים, ניווכח שקיימת תחרות של ממש על ירושלים וארץ ישראל בכלל בין העדות השונות. כלי המלחמה שבידי המתחרים שונים מאד, ובהתאם לכך יהיו גם התוצאות. בעוד צד אחד מצפה להצליח ולהתבסס על ידי רכישת קרקעות, בניית

בתים וכנסיות, נוקטים האחרים באמצעים רוחניים בעזרת כתבי הקודש.⁴⁷

במילים אחרות: מדובר כאן במערכה דתית ש"כל האמצעים בה כשרים", והכלים למימושה יכולים להיות מגוונים. החוקר יוסף לנג מדגים את ה"תכסיסנות המיסיונרית" בהצעת ראשי המיסיון בשנות השמונים "לשתול מושבות קטנות של מומרים בערים שבהם מתגוררים יהודים, ולהעמיד מורים נוצרים ואוונגליסטים משכילים, שישפיעו בדרכי נעם על היהודים להמיר דתם".⁴⁸ הווה אומר, רמת האקטיביזם המיסיונרי תלויה באופי הפעילות ובאופיו של הפרוטסטנטי הפעיל, אך הדחף והתכלית נותרים כמקורם. יחד עם זאת אופי הפעילות יצרה תחושה נוחה בקרב היהודים להמשיך ולשתף פעולה עם שיק המיסיונר.

השנייה – תהליך "ההתרככות" של תגובת היהודים למיסיון והמעבר ממדיניות שוללת ונגטיבית כלפי המיסיון למדיניות מכילה ולעתים אף מתעלמת. כבר בשנות ה-80 חשו חלק מראשי הציבור כי תגובות שליליות ונחרצות נגד המיסיון אינן תורמות לפתרון הבעיה, ויהודים רבים נמשכים למוסדות הסיוע המיסיונרים. אט אט חלחלה ההבנה כי יש ליצור אפשרויות יהודיות מקבילות לסיוע לנזקקים ולא להסתפק במלחמה כוללת וטוטלית במיסיון.⁴⁹ כחלק מקו זה נראה כי הצורך החיוני של היהודים בשירותיו של קונרד שיק כחוקר, כאדריכל וכבנאי גרמו ליהודים להתעלם מהפן המיסיונרי שבאישיותו. הייתה זו תקופת תנופה והתפתחות בלתי רגילה ביישוב היהודי והמגע עם המודרנה והקדמה השפיע רבות גם על סגנון הבנייה והעיצוב היהודיים. למרות היותו איש המיסיון, פנתה האוכלוסייה היהודית אל שיק "האדון הארחיטעקט", לטובת תכנון מקצועי בסטנדרט אירופי של מבנים ומוסדות שנדרשו לה.

Schick Conrad. Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem, ZDPV vol. XVII (1894/5), 47 pp. 261-276. עוד בנושא זה, ראו: ח' גורן, "מסע הצלב בדרכי שלום: מסעי הצלב וארץ

ישראל במאה התשע-עשרה", קתדרה 135 (ניסן תש"ע), עמ' 63-88.

48 לנג, המאבק, עמ' 64.

49 על המעבר מ"תגובה נגטיבית לתגובה קונסטרוקטיבית", ראו לנגבוים, התגובה, עמ' 191-191.

השלישית – האם אמנם היה לשיק מעמד של מיסיונר פעיל? במסגרת פעילותו בבית המלאכה של המיסיון האנגלי שמו נעדר מרשימת פעילי המיסיון האנגלי בירושלים, ששמותיהם הופיעו באורח קבוע בדו"חות השנתיים של החברה. אף שנוהג מקובל היה אצל ראשי המיסיון הלונדוני להדגיש מעת לעת את מרכזיותה וחשיבותה של הפעילות המסיונרית הנעשית בבית המלאכה, שמו של שיק נעדר מהרשימות הרשמיות של החברה הלונדונית, לפחות עד לדו"ח השנתי משנת 1860. וגם אז, כששמו מופיע בדו"ח בפעם הראשונה, תפקידו מוגדר כסוכן (חבר במיסיון, מיסיונר) ושומר (מפקח) על נכסי החברה: "Mr. C. Schick, Agent and custodian of Premises".⁵⁰ אם כן, מעמדו כמיסיונר פעיל בחברה הלונדונית אינו מחוור דיו, במיוחד בשל העובדה שנכנס אליה רק בשנת 1850, ובוודאי עבר פרק זמן של כמה שנים עד ש"התקבל" כאחד מהחברה האנגלית. בסופו של דבר מתקבל הרושם ששיק לא היה מוצלח כמיסיונר, והצלחתו בהמרת דת של יהודים הייתה מינורית וזניחה. יש להניח שככל שגברה התעניינותו ופעילותו בתחום המחקר, הוא החל זונח את פעילותו המיסיונרית המקובלת. אף שהמשיך לדבוק במגמה המשיחית הכללית, העדיף לתרגמה למעשה בפעילות מחקרית שתעצים את ערכה של ארץ הקודש וביותר את ירושלים, ובכך לתרום כנוצרי אדוק לקידומה של הגאולה הנכספת.

50 ספיר, למען ירושלים (לעיל הערה 5), עמ' 75.

ביבליוגרפיה

- עיתונות התקופה:
הצפירה, החבצלת, הצבי, עברי אנכי, בארץ המזרח, מעריב, המגיד, הלבנון, הד המזרח.
 ספרים וכתבי עת:
 מ' אליאב, **ארץ-ישראל ויישובה במאה ה-י"ט**, ירושלים 1978
 י' בן ארצי, "הרטוב – מושבה נשכחה בהרי יהודה", **אופקים בגאוגרפיה ג (תשל"ח)**, עמ' 123-139
 י' בן ארצי, "מושבת המסיתים": ניסיונו של המיסיון להקים מושבה עברית בהרטוב", **הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10**, ב, כרך 1 (תשמ"ט), עמ' 318-312
 ח' גורן ח' (עורך), "למען ירושלים / קונרד שיק", אריאל – **כתב עת לידיעת ארץ ישראל 130-131** (1998)
 ח' גורן, **לכו חיקרו את הארץ**, ירושלים 1999
 ח' גורן ור' רובין, "דגמים ומפות תבליט של ירושלים ובניינה מעשה ידי קונרד שיק", **מחקרים בגאוגרפיה של ארץ ישראל טו (תשנ"ח)**, עמ' 47-75
 ח' גורן, "מסע הצלב בדרכי שלום: מסעי הצלב וארץ ישראל במאה התשע-עשרה", **קתדרה 135 (ניסן תש"ע)**, עמ' 63-88
 פ"מ גראייבסקי, **מלחמת היהודים במיסיון**, ירושלים תרצ"ה
 א"ש הירשברג, **בארץ המזרח**, ירושלים 1977
 מ' ורטה, "רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטאנטית באנגליה בשנים 1840-1790", **ציון לג (תשכ"ח)**, עמ' 145-179
 א' כרמל, "דרכו של קונרד שיק לירושלים", בתוך: א' שילר (עורך), **ספר זאב וילנאי, א**, ירושלים 1984, עמ' 115-126
 נ' לוי, **פרקים בתולדות הרפואה בארץ-ישראל 1799-1948**, בני-ברק 1998.
 א"מ לונץ, "חדשות וזכרונות – בויראטה ד"ר ק' שיק", **ירושלים ו, א (תרס"ב)**, עמ' 72-85
 י' לנג, "המאבק בפעילות המיסיון בראשית העלייה הראשונה (1882-1884) והשתקפותו בעיתונות הירושלמית", **קתדרה 80 (יוני 1996)**, עמ' 63-87

ש' לנגבוים, "התגובה היהודית לפעילות המיסיון בארץ-ישראל: 1882-1917",
עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2007

ש' לנגבוים, **מאה שערים וסביבתה**, ירושלים 2004

ש' ספיר, "מקורות חברות המיסיון האנגליקנית שפעלו בירושלים ובארץ-ישראל
 במאה הי"ט ועד למלחמת-העולם הראשונה", **קתדרה 19 (אפריל 1981)**, עמ'
 170-155

י' פרי, **נשיאים ורוח וגשם אין: המיסיון הלונדוני בארץ ישראל במאה התשע
 עשרה**, תל-אביב 2001

ג' צפרוני, "שיק בונה בירושלים", **עתמול 34 (תשמ"א)**, עמ' 21-20

מ' קדם, "תפיסות הגאולה של עם ישראל וארץ-ישראל באסכאטולוגיה
 הפרוטסטאנטית האנגלית באמצע המאה הי"ט", **קתדרה 19 (תשמ"א)**, עמ' 71-
 55

ג' קרסל (עורך), **נתיבות ציון וירושלים: מבחר מאמרי אברהם משה לונץ**, ירושלים
 1970

י"י רבלין, **מאה שערים**, ירושלים תש"ז

י' שווארץ, **תבואות הארץ**, ירושלים תר"ס

א' ששון, "סופרים וחוקרים עבריים במאה ה-19, ותרומתם למחקר הגיאוגרפי
 היסטורי של א"י במאה ה-19". **עבודת דוקטור**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן
 1998

Gidney W. T. *The history of the London Society for Promoting Christianity
 Amongst the Jews : from 1809 to 1908*, London Society for Promoting
 Christianity Amongst the Jews, London, 1908.

Marten M. *Attempting to bring the gospel home: Scottish missions to
 Palestine, 1839-1917*, Tauris Academic Studies, London, New York, 2006.

Perry Y. *British mission to the Jews in nineteenth-century Palestine*, Taylor &
 Francis Cass, London, 2003

Schick Conrad. *Beit El Makdas*, Jerusalem, 1887

Schick Conrad. *Der Tempel in Jerusalem*, Weidmannsche-Buchhandlung,
 Berlin, 1896.

- Schick Conrad. *Die Baugeschichte der Stadt Jerusalem*, ZDPV vol. XVII (1894/5), Pp. 261-276.
- Schick Conrad. Phoenician Inscription in the Pool of Siloam, *PEFQS*, 12, 1880, pp 238-239
- The Jerusalem Medical Mission*, London Society for Promoting Christianity amongst the Jews, London, 1911
- Wilson C.W. Obituary of Dr. Conrad Schick, *PEF QSt* 1902, pp.142-140
- ZDPV- Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins, 1880.

